

Bosansko-hercegovačka ekonomska emigracija se po mnogim svojim obilježjima razlikuje od ostalih republičkih emigracija. Te razlike se daju uočiti u tri ravni: prvo, po sastavu emigrantskog kontigenta, drugo — po karakteristikama područja iz kojih emigranti potiču, i treće — po regionalnom intenzitetu odlaska na rad

Živan tanić

emigraciona žarišta u bosni i hercegovini

(DEMOGRAFSKI, EKONOMSKI I SOCIOLOŠKI ČINIOCI)

I.

Slabo zanimanje za emigracioni fenomen samo se delimično može objašnjavati njegovom novinom i eruptivnom snagom koja se ispoljila u tako kratkom intervalu; emigracija je demonstrirala mnogobrojne probleme koji su se zgrušali u nekoliko oblasti našega razvoja i preobražaja. Međutim, ne može se izbeći konstatacija da je za poslednjih nekoliko godina stvoreno niz «teorija» i tvrdnji koje su jednostrano i pogrešno lumačile uzroke emigriranja. Nije previše da se podsetimo na te tvrdnje jer se mnoge od njih još uvek napredno nameću. Ovde navodimo samo one koje su se najčešće javljale.

Prva tvrdnja: postali smo otvoreno društvo koje je, ukidanjem administrativnih prepreka, trebalo da omogući slobodnu cirkulaciju radne snage. Ideologija «otvorenog i slobodnog društva» u stvari je tolerisala teoriju spontaniteta i konvergenije socijalnih sistema, te je na taj način uskraćivala pravo socijalističkom početku da samoupravno for-

mulite odbrambene i zaštitne mehanizme kako bi radi svojom izvan- kontrolisalo kretanje radne snage izvan nacionalnih granica. Ova se je doprinela da je odlazak na rad bio minimalno selektivna pojava (stajali su regionalni, ekonomski, kvalifikacioni, razvojni i drugi faktori selekcije), tako da i pored velikog emigriranja nije moglo doći do smanjenja pritiska na zapošljavanje i do radikalnog pada zaposlenosti.

Druga: emigracije su posledica našeg uklapanja u međunarodnu poddelu rada, te predstavljaju naš udeo u toj podeli rada. Jednostrano uključivanje u međunarodnu podelu rada, a posebno na ovaj način, dobija gotovo, tragičan prizvuk jer bi zemlju stavilo u položaj da to čini samo proizvodnjom i tehnologijom, a više uz pomoć ljudskih mišica koji stvaraju profit i ekstra-profit za drugoga. Praktična posledica ovekoncepta jeste često osuđivano ponašanje nekih preduzeća, zavoda u zapošljavanje, opštinskih tela i dr. kojima je bio cilj da što više ljudi upute u inostranstvo.

Treća: radnici su nezadovoljni radnom situacijom i svojim statusom u preduzećima, te da bi postigli bolju zaradu i profesionalnu karijeru, odlaze van zemlje. Međutim, takvo tvrđenje je empirijsko netačno: god je postignuta visoka stopa zaposlenosti, tu je odlazak u inostranstvo neznan (primer su mnogobrojni industrijski gradovi, prigradska sela, ekspanzivni regioni i sl.).

Četvrta teza: međunarodna cirkulacija radne snage je posledica težnje za profesionalnim usponom, za razmenom znanja i veština (iskustava), odnosno, u osnovi emigriranja profesionalna motivacija i intelektualni nemir. Takva teza je imala svoju opravdanost za razvijene zemlje, ali je kod nas ostala iskustveno nepotvrđena jer je broj lica koji su iz ovih razloga otišli zanemarujuće mali.

Peta tvrdnja ukazuje da su niske zarade uzrok emigriranja, ali ona nema značajnu statističku potporu: odnosi se na manji procenat lica i nema nikakvih razloga da se generalizuje. Ako bi se razlika u zaradama uzele kao glavni činišlac emigriranja, onda bi se u sadašnjim uslovima izuzetno povoljne konjunkturu stručne radne snage, znatno veći broj kvalifikovanih radnika i stručnjaka našao izvan zemlje.

Šesta teza: masovna emigracija je posledica težnje seljaštva za profesionalnom potrošnjom i za višim standardom. Ova teza je samo delimično tačna i nikako ne treba da se uopštava jer može da se odnosi jedino na seljake sa srednjim i višim posedom, dok se u migracionom kantonu nalazi veliki broj bezemljaša i siromašnih seljaka.

Nije teško zapaziti da navodena objašnjenja nisu ukazivala na razloge koji su imali opšte značenje nego su u stvari zamagljivala prave uzroke i pravu posledice emigracije. Zato nije čudno što su se jedino u malim

je znak da su i revandikacija prema društvu poroda i da se posebno razmatraju preko emigriranja.

Bosansko-hercegovačka ekonomska emigracija je po mnogim svojim obilježjima različita od ostalih republičkih emigracija. To različje se može dočeti u tri ravni: prvo, po sastavu emigrantskog kontingenta, drugo, po karakteristikama područja iz kojih emigranti potiču i, treće, po regionalnom intenzitetu odlaska na rad. Kada se te različje uoče, onda nije teško odrediti pravce za analizu uzroka koji su doveli do nastajanja i do širenja emigracionih fenomena. Vladajuće teorije o ekonomskom pokretanju stanovništva mogu u ovom slučaju da posluže samo kao prvi hipotetski okvir dok će činjenice i njihova međusobna vezanost ukazati koja je od tih teorija bliža stvarnosti i prihvatljivija. Za objašnjavanje uzroka ove pojave u Bosni i Hercegovini dolazi u obzir nekoliko teorijskih koncepata, a pre svega teorija o demografskom pritisku (hiperpopulaciji), teorija o faktorima ekonomskog privlačenja, odnosno privlačenja (tzv. push — pull faktori) ili pak, teorija o motivacionoj strukturi (potrošačko-profesionalne pobude). Tražiti odgovore na pitanje zašto se stanovništvo iz jednih krajeva u većem ili manjem broju pokrenulo u potrazi za poslom na industrijalizovanom zapadu ili zašto se neke kategorije pošle tim pravcem a druge nisu, zašto se to desilo u jednom vremenskom intervalu, a ne ranije ili kasnije itd — sve te odgovore je teško dati bez vrlo ozbiljnog sučeljavanja činjenica. To utoliko pre pošto su se pojavila brojna pragmatična, impresionistička, emocionalna i brzopleta tumačenja koja su unela veliku zbrku u prave saznavanje pojave.

Da bi se razumela ekonomska i sociološka suština emigracionog fenomena u BiH, to u početku ovog razmatranja navodimo nekoliko najznačajnijih konstatacija o pojavi i to onih koje možemo da izvedemo iz najnovijih statističkih podataka.¹⁾

Prvo, u emigraciji se našlo gotovo samo aktivno stanovništvo, tj. one koje je već u zemlji privredovalo (92,7%), tako da povoljne mogućnosti zapošljavanja na Zapadu nisu pokrenule bez sposobna za rad, ali koja su u domaćinstvima privredno neaktivna. Na primjer, žene u gradskim i seoskim porodicama nisu se ovom prilikom ekonomski aktivirale u značajnijem broju: one čine samo 6% u odnosu na ukupan broj emigranata iz republike ili 28% u odnosu na ukupan broj žena u emigraciji. U razvijenijim republikama ponuda rada u inostranstvu ekonomski znatno više aktivira ranije neaktivno stanovništvo, a posebno ženski radni kontigent.

Druga, više nego u drugim republikama, seljaštvo u BiH čini upadljivo najveći deo u emigracionom skupu (63%), odnosno na rad je prepuzilo

¹⁾ Podaci iz poroda stanovništva iz marta 1971. godine: Statistički list, br. 1, 198. kao i Statistički godišnjak Jugoslavije 1972.

znajno najviše pošlo seljaštvo tako da se 12% aktivnog seoskog stanovništva našlo izvan granica zemlje (procenat u ostalim republikama je znajno manji). A među poljoprivrednicima najveću proporciju čini muška radna snaga (81%) i to posebno u predelima sa masovnom emigracijom (90—95%). Aktivno stanovništvo van poljoprivrede se mnogo manje pokrenulo u emigraciju (6%).

Treće, iako BiH nema najvišu emigraciju (3,7%), ona ima najveći broj žarišta masovne emigracije: iz 10 opština je otišlo na rad 30%, i više aktivnog stanovništva (u Hrvatskoj je 2, a u Makedoniji 3 takve opštine).

Četvrto, masovna emigracija je jedino u BiH zahvatila uglavnom opštine koje se mogu označiti da su pasivne (nepodrodne): u svim opštinama iz kojih je 20% i više aktivnog stanovništva otišlo na rad prinosi proseka. Ne može se reći da su i ostale opštine sa visokom stopom emigracije mnogo plodnije (u njima je prosek prinosa pšenice i kukuruza po hektaru znatno niži od jugoslovenskog). U drugim republikama masovna emigracija je dobrim delom zahvatila i plodrodne opštine.

Peto, iako u republici poljoprivredno stanovništvo sudeluje sa 40% u ukupnom, ipak u 62% opština seljaci čine većinu (više od 50%) u emigracionom kontingentu opštine. Retke su poljoprivredne opštine a da nemaju visoku stopu emigracije, tj. gde god industrijalizacija nije počela ozbiljnije da pomera poljoprivredno stanovništvo, ono je izlaz za svoju pokretljivost počelo da traži u inostranoj peđaibi. I obratno, samo 4 od 40 nepoljoprivrednih opština¹⁾ imaju nešto povećanu stopu emigracije (veću od republičke). Tamo gde je poljoprivreda rasterećena ekonomske prenaseljenosti, intenzitet emigracije je bitno umanjen. S druge strane, među poljoprivrednim opštinama samo njih 28% imaju stopu emigracije manju od republičke (3,7%).

Šesto, u nepoljoprivrednim opštinama intenzitet (učestalost) odlaska na rad nije visoko izražen. Ukoliko je procenat poljoprivrednog stanovništva niži i veća stopa zaposlenosti, utoliko je odlazak u inostranstvo manji i obratno. Isto tako u tim opštinama seljaci ne čine uvek većinu u emigracionom skupu: među 57 nepoljoprivrednih opština seljaci čine većinu samo u 22 opštine.

Sedmo, stručni kadar (radnici i stručnjaci) iz republike ne predstavlja značajnu kategoriju u emigracionom skupu (12%). Oni su neznatno odlazili iz manjih i često industrijskih mesta: 41% srednjestručnog i fakultetski obrazovanog kadra i 25% lica sa školama za KV i VK radnike dolazi samo na četiri republička grada (Banja Luka, Mostar, Tuzla i Sarajevo).

¹⁾ Opštine do 50% stanovništva u poljoprivredi

Često se industrijskih i obradivačkih zona nalazi u nepovoljnijim dijelovima države, ali istovremeno nedostaju, posebno u području Sarajeva, u opštinama Zavidovići, Travnik, Metković, Čapljina i Tuzla, a najviše u području između Tuzle i Zavidovića, gdje se nalaze najveći koncentracijski centri.

Ovi podaci nisu nedvosmisleno ukazujući da postoji mogućnost za daljnji razvoj stanovništva u tim područjima i ekonomskoj oporavku. Iako je stanovništvo u tim područjima bilo veće nego u drugim, što je bilo posljedica razvoja u tim područjima, ali se ne može prihvatiti kao sigurnost da će se stanovništvo u tim područjima nastaviti povećavati. Broj stanovništva nije bio veći nego u drugim područjima, što je bilo posljedica razvoja u tim područjima, ali se ne može prihvatiti kao sigurnost da će se stanovništvo u tim područjima nastaviti povećavati. Broj stanovništva nije bio veći nego u drugim područjima, što je bilo posljedica razvoja u tim područjima, ali se ne može prihvatiti kao sigurnost da će se stanovništvo u tim područjima nastaviti povećavati.

Republika je u poslednjem razvoju, svakako, napravila veliki napredak. Taj razvoj je bio regionalno neravnomeran, te je doveo i do ekonomsko-demografskih polarizacija. Na mnogim mestima je izvršen ogroman transfer poljoprivrednog stanovništva, 54% opština ima manje od polovine stanovništva u poljoprivredi, odnosno od polovine stanovništva u poljoprivrednom stanovništvu u republici, a smanjilo se od 30% do 40% (dinamika ovog smanjenja je ipak niža nego u ostalim republikama, gdje se kretala od 1,1% do 1,2% godišnje). Na drugoj strani razvoja, u opštinama u kojima je ovaj transfer bio samo delimičan ili potpuno neostvaren, te su u njima potpuno izostale primene u ekonomskoj strukturi stanovništva. Tamo gde je izostala oštija dinamika razvoja stanovništva su se emigraciona žarišta. Ona su redovito locirana u opštinama koje su nekadašnje u poljoprivrednim i industrijskim zonama i drugim funkcijama razvoja. A za nedostatak ekonomskih funkcija razvoja u tim demografskim hiperpopulacijama, te se povećavala ekonomska polarizacija prostora. Tada, prirodno, nastaje i povećavanje ekonomskog položaja ljudi, te se više traži u bazu u poljoprivredni sektor i drugi delatništvo. Industrijska i obradivačka su opština i to je bilo posledica razvoja u tim područjima, ali se ne može prihvatiti kao sigurnost da će se stanovništvo u tim područjima nastaviti povećavati. Broj stanovništva nije bio veći nego u drugim područjima, što je bilo posledica razvoja u tim područjima, ali se ne može prihvatiti kao sigurnost da će se stanovništvo u tim područjima nastaviti povećavati.

Kako se iz velike potopisravnosti i njihove elitarne vrstne pokornosti seljaštvo sa situacijom posredom, time je ovo nagovestilo jedno rukovanje radni kontigent i on samim lenu da se ponovo vrati u poljoprivrednu ekonomsku perspektivu ovih ljudi, u po povratku iz inostranstva, moguća su tri pravca: prva, da se zaposljave u zemljoradnja zaposlenosti (a što je malo verovatno za veći broj opština jer su veliki u razvijenijim industrijskim centrima republike i u drugim krajevima zemlje i, najzad, treće, da se ustali reemigracije koja bi se povratku sa rada ljudi ponovo vrata svom ranijem položaju, ali je to malo verovatno jer su se njihove težnje i revalidacije radikalno izmijenile i povećale. Sve to ukazuje da je ekonomska emigracija pred probleme i zadatke za čije odlaganje nema više vremena. Procesi reorganiziranja društvene strukture započeli su kroz remećenje ravnoteže u ekonomskim aktivnostima stanovništva. Seljaštvo je u te procese ošlo, ono nastoji da se uključi u opšta društvena pomeranja, te će sve snažnije pokušati da napušta tradicionalnu ekonomiju jer u njoj ne vidi svoju perspektivu. U prošlosti su najmobilnija kategorija bile mlade generacije koje su, kako logikom ekonomske selekcije tako i težnjom da se napuste patrijarhalni okviri života, odlazile da traže svoju perspektivu. U naše vreme, novu perspektivu pokušavaju da nađu i srednje generacije, jer ostati na selu znači ekonomski stagnirati ili nazadovati. Kumulacija ekonomskih problema u pojedinim regionima je izazvala i kumulaciju demografskih pa, prirodnih, i društvenih problema. Ekonomska emigracija predstavlja posredan oblik pokreta ka gradu i to onda kada on nije u stanju da sve aspirante prihvati.

Pokušaj seoskog stanovništva da pređe u nepoljoprivredne delatnosti ide ili putem direktnog zaposljavanja ili putem školovanja. U prvom slučaju nudi se nekvalifikovana radna snaga, a u drugom osuđena. Koliko se to u oba slučaja može da realizuje, zavisi od sposobnosti privrede da otvori nova radna mesta. Dosadašnja stopa zaposljavanja u republici ne samo da nije bila dovoljna da asimilira pomodni kontigent rada nego nije bila dovoljna ni da prihvati tzv. tekuci prikrati aktivnog stanovništva. Akumulacija radne snage na selu nije mogla dugo da traje, te je morala da dobije svoj eruptivni oblik. Tek je konjunktura na zapadnom tržištu radne snage otkrila sa kakvim rezervama rada raspolaže selo i u kojoj je mjeri ono spremno da napusti poljoprivredu. U okviru naše nacionalne ekonomije pomodni rad seoskog stanovništva nema prilike da u skoroj budućnosti bude prihvaćen u većem obimu. Sada kada je ekonomski transfer seoskog stanovništva postao u nerazvijenim regionima urgentan, dolazi do ponovnog nivo njegove kulture i obrazovanja. Dugotrajna reprodukcija aspiran-

nosti i nižeg obrazovanja danas pokazuje svoje posledice. S druge strane, nisko obrazovanje i analfabetizam velikog broja stanovnika koji su u mogućnosti za zapošljavanje samo kao poludnevni radnici, a oni tada moraju naći svoje mesto u ekonomiji koja nastoji da se modernizira. S druge strane, tehnološko obnavljaoci proizvodnje izbacuju kao višak onaj deo radništva koji je na niskom stepenu obrazovanja i tehničke obučenosti. Tako visoka nezaposlenost pravi ekonomiju, a ona je posledica koliko pritiska radnih viškova iz sela i društvenih promena koje su zahvatile selo.

III

Masovna emigracija je pogodila Bosnu i Hercegovinu više nego ostale republike, izuzev Hrvatske. Veliki delovi seoskog stanovništva u mnogim opštinama pošli su da traže rada u inostranstvu. Između razvijenih opština i industrijskih centara zapadne Evrope nepostavljeno je učestana cirkulacija ljudi. Iako masovan odlazak u inostranstvo nije karakteristika svih nerazvijenih opština, ipak se da konstatovati da je svakav odlazak karakteristika samo nerazvijenih opština.

Iz SR Bosne i Hercegovine nalazi se na radu u inostranstvu 8,9% aktivnog stanovništva. Svaki deseti stanovnik koji privređuje napustio je republiku te je njen ljudski potencijal u privredi smanjen za jednu desetinu. Iako se na ovom mestu nećemo upuštati u rasuđivanje kakve posledice na planu narodne ekonomije povlači ovakvi odlivi radosposobnih lica, ipak se te posledice daju naslutiti bar u svom kvalitativnom ispoljavanju. Naša pažnja je okrenuta na pojavu masovnog odlaska na rad izvan granica zemlje. Ako se kao kvalifikativ za «masovnost» uzme natprosečna stopa emigriranja (više od 10% aktivnih stanovnika), onda se može konstatovati da je masovna emigracija zahvatila 33 opštinska područja u republici. Po broju ovih opština Bosna i Hercegovina je odmah iza SR Hrvatske (41 opština). Sama ta brojka već nešto kazuje, ali ne i ono što je bitno za određivanje objektiviteta pojave. Međutim, treba istaći već na samom početku da se Bosna i Hercegovina razlikuje od svih republika po tome što se u njoj nalazi najveći broj opština iz kojih se na Zapad odlilo više od 20% aktivnog stanovništva. Takvih je 10 opština i one se mogu označiti kao najrazvijenija žarišta masovne emigracije.

Ako se želi da se razjasni sva reljefnost uzroka i posledica koji prate ekonomsku emigraciju, a posebno privremenu, onda se analitički model istraživanja mora graditi na posmatranju onih krajeva u kojima je masovnost odlaska dostigla svoju kulminaciju. Privremeno odsustvo velikog broja lica, koja su u napetu svojih bioloških i intelektualnih sposobnosti, znači i odsustvo jednog od najznačajnijih faktora ekonomskog i društvenog razvoja zavičajnih područja. U masovnoj emigraciji se ne nalazi samo tzv. višak radne snage nego i neophodna radna snaga. Ali pitanje se može postaviti i drugačije: da li je neophodna jedna

... u krajevima sa malobrojnim prirodnom i ekonomskom rezervom ili statistička kategorija. Ili drugim rečima, ako u tekstu govorimo o stanovništvu koje ne postoje realni programi za brzi razvoj, onda je najveći broj stanovnika jedne emigracione pakuze, kao oblik socijalne imitacije. Ako je već ljudi sazele saznanje o besperspektivnosti svog ekonomskog situiranja, onda se izlaz za trajniju ekonomsku delatnost mora tražiti na onoj strani gde se pod najpovoljnijim uslovima može ući. To naravno vredni za socio-ekonomsko stanovište koje se uvek teško odlučuje na radikalne oblike življenja i porodičnih odnosa, a pogotovu kada nema pedubarskih tradicija.

U polju našeg posmatranja nalazi se 14 opština, odnosno sve opštine iz kojih se na privremenom radu u inostranstvu nalazi više od 17% aktivnog stanovništva. Zašto se toliki broj lica odlučio na ovaj korak, jeste centralno pitanje ovog teksta. Odgovor na njega nastojimo da pružimo kroz analizu onih činilaca¹⁾ koji reflektuju nužne elemente osnovne strukture situacije i okoline u kojima se reproduciraju društveni, kulturni i ekonomski okviri življenja stanovništva.

Većina opština sa izrazitom masovnom emigracijom se nalazi u zapadnoj Hercegovini i zapadnoj Bosni. U svim hercegovačkim opštinama odlazak u inostranu pečaibu ima tradiciju još od pre rata. Taj činilac je verovatno u izvesnoj meri delovao na masovnost emigriranja i na njegovo započinjanje ranije nego što je do toga došlo u drugim krajevima: u svim opštinama sa visokom stopom emigracije više od 70% svih odlazaka završeno je u periodu od 1960—65. godine, dok je u drugim opštinama masovna emigracija tek nastala u 1969—71. godini. Druga opšta karakteristika tih opština jeste da sve one pripadaju kategoriji izrazito poljoprivrednih opština²⁾ (izuzev Gornjeg Vakufa). Pošto su pomenute opštine ne samo »poljoprivredne bez poljoprivrede« nego je na rad u inostranstvo uglavnom otišao seljak (u opštinskoj emigraciji poljoprivrednici učestvuju sa 70—90%), to će i naša analiza pretežno biti okrenuta emigriranju ove socijalne grupe, a sa ciljem da se uspostavi odnos između njegovog sveukupnog položaja i masovnog emigriranja.³⁾

KO JE POŠAO NA RAD U INOSTRANSTVO

Pošto su ove opštine sa većinom stanovništva u poljoprivredi, to i osnovnu masu u emigraciji čine seljaci. Iako se u republici u poljoprivrednoj proizvodnji nalazi 40% stanovništva, taj procenat se u ve-

¹⁾ Podaci su dati u priloženim tabelama.

²⁾ Imaju 70% i više stanovništva u poljoprivredi.

³⁾ Sve kategorije i seljaci su delimično iskorišćeni u inostranstvu, ali najveći deo stanovništva u inostranstvu su seljaci, a koje su zaposlene u poljoprivrednoj proizvodnji.

čini posmatranih opština kreće od 70—82% (izuzetak su tri opštine u kojima poljoprivredno stanovništvo čini 57—67% i jedna sa 41%). Značajan ljudak je nedvosmišlen: promene u ekonomskoj strukturi stanovništva u ovim opštinama su bile neznatne, te je seljaštvo i dalje ostalo međubinski vezano za svoj siromašni posed. Sasvim je razumljivo što je u potragu za radom pošao seljak: otišli su gotovo isključivo muškarci (80—90%) dok žene — aktivni poljoprivrednici mnogo ređe (u 7 opština one čine 20—25% u odnosu na aktivno poljoprivredno stanovništvo koje je u emigraciji, dok je u ostalih sedam opština njihov udio manji od 15%).

DEMOGRAFSKA KRETANJA

Nijedno proučavanje migracije ne može da zanemari demografske promene u migratornim područjima. Reprodukcijska stanovništva, menjanje odnosa među polovima i starosnim grupama, između izdržavnog i aktivnog stanovništva, menjanje porodičnog obima i sl. pokazali su u svim istraživanjima korelacione veze sa migratornim procesima. Te veze ne impliciraju uvek uzročne odnose, a naročito onda kada se demografska kretanja posmatraju odvojeno od društvenih i ekonomskih promena. Demografski činioci tek zajedno sa ostalim (ekonomskim i društvenim) leže u osnovi migracionih procesa.

Izuzet 4 opštine, u svim ostalim stopa prirodnog priraštaja stanovništva (u 1970. god.) uglavnom varira oko republičkog proseka (1,8‰). Iako reprodukcija stanovništva, u proseku, nije izuzetno visoka, ona je ipak jače naglašena nego što je to slučaj u razvijenijim područjima. Međutim, cenjeno prema kretanju indeksa stanovništva, u poslednjoj dekadi sav prirat stanovništva se u najvećem broju opština zadržavao tamo gde se zatekao (uglavnom u selima), te se na taj način na istom imenku povećavao broj lica. Samo u nekoliko opština dolazilo je do odliva tekućeg prirašća stanovništva, ali se ni u jednoj za poslednjih deset godina nije smanjio broj stanovnika, iako je bilo sasvim razumljivo očekivati smanjivanje s obzirom na karakter privredivanja i na razvojne kapacitete svake od navedenih opština. Obično se u nerazvijenim krajevima, ako je opšta stopa rasta veća od demografske reprodukcije, dešava da bar tekuci priliv novih generacija odlazi van poljoprivrede i tradicionalnog zanatstva. Ovde je toga bilo u neznatnoj meri, te je nužno morala da raste ekonomska prenaseljenost.

Prostorna pokretljivost stanovništva u poslednjoj dekadi nije bila opsežno ispitana: samo u šest opština prirodni prirast se pokrenuo prema industrijskim mestima. Ali ostao je mnogo veći broj opština (8) u kojima je čitav reproduktivni kontingent stanovništva ostao i dalje na istom ekonomskom prostoru. Ekonomski položaj ljudi morao je time da se automatski pogoršava, jer je u svim opštinama stopa zaposlenosti ostala i dalje veoma niska (ov 2—3 puta niža od republičkog proseka).

... je stoga periodnog prirasta stanovništva visoka, razmatrajući se da se povećava i broj dece. Iako stoga tituluše razvojnije tendencije (u ovom slučaju, ipak važno utvrditi da u većini opština deca do 14 godina čine oko jednu trećinu do dve petine ukupnog stanovništva. Veliki broj dece u porodičnom smislu je radno sposobnog stanovništva. Veliki broj dece mora se starati o deci, te se isključuju iz sfere privrednog života. To je naročito karakteristično za poljoprivredna stanovništva. Njegov aktivni radni kontingent smanjuje se jednim iznosom veliki broj dece, a na drugoj ostarela i iznemogla lica. To uspešnije pokriva proporcije izdržavanog, u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu, a svim opštinama (osim Srpske) izdržavana lica čine 26-33% stanovništva, što predstavlja vrlo visok procenat.

Patnja od starosti i odsustvo značajnijih kulturnih promena na selu smanjuje njegovu produktivnu sposobnost ne samo što se zadržava visok natalitet nego i zbog zadržavanja socijalnih funkcija u rodničkim domaćinstvima. Srpska domaćinstva su preopterećena brojem članova u njima. Ako se izuzmu tri opštine, u svim ostalim prosečan članova u jednom domaćinstvu se kreće od 4,0 do 5,5. To su svakako vrlo velika domaćinstva i predstavljaju ostatak tradicionalne organizacije ekonomskih i društvenih odnosa u primarnim grupama.

Domaćinstva sa velikim brojem članova nalaze se gotovo u svim opštinama republike (republički prosečan broj članova je 4,4), a što nije odlika prelaznog perioda ka industrijalizaciji. (Npr. u užem delu Srbije prosečan broj članova u domaćinstvima je 3,8 u Vojvodini 3,2, a na Kosovu 6,6, dok je BiH posle Makedonije i Kosova sa najbrojnim, najvećim domaćinstvima).

Velika domaćinstva, visok procenat dece i ostarelih lica u porodičnom smislu su ekonomski aktivnost radnosposobnih lica: u poljoprivredi je tek svaka treća žena, stara 20-45 godina, ekonomski aktivna. U ovim krajevima produktivnost i ekonomski efekat ljudskog rada trebalo bi da su izrazito visoki da bi se obezbedili svi elementi za prosti reproduktivni materijalni uslova seoskih domaćinstava. Jer prosta računice pokazuju da bi ovde od privredivanja jednog lica u poljoprivredi trebalo da se izdržava još jedno koje ne privređuje. Da li je to dovoljno? Nije vidljivo kada pokazuje koliko je dohodak u poljoprivredi i kako su njeni prirodni resursi. Usled velikog broja dece i članova domaćinstva, lica nije u stanju da se radno aktivno. Iako u poljoprivredi nema ekonomskih aktivnosti nema velike. Na primeru podrugovine njena ekonomski aktivnost nema velike. Na primeru podrugovine njena ekonomski aktivnost nema velike. Na primeru podrugovine njena ekonomski aktivnost nema velike.

republikama (najniži je na Kosovu). Tamo gde su društvene promene izostale u primarnoj strukturi, tu je ekonomske angažovanosti dosta manje.

EKONOMSKA AKTIVNOST STANOVNIŠTVA

U Bosni i Hercegovini je 1953. godine 62% stanovništva radilo i živelo u poljoprivredi. Prelazak stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti i u gradove odvijao se u velikim talasima tako da se danas taj udio smanjio na 40%. Više od polovine (54%) opština postale su nepoljoprivredne, mada još uvek među njima jedna desetina (10%) ima visok procenat poljoprivrednog stanovništva (tj. između 40—48%), čak ostalih 44% imaju manje od 30%. Nesumnjivo, industrijalizacija je učinila da se veliki deo stanovništva slije iz sela u gradove. S druge strane, seosko stanovništvo se zgusnulo u određena područja tako da se u republici nalazi 33 opštine sa više od 60%, odnosno 18 opština sa više od 70% stanovništva u poljoprivredi. Važno je napomenuti da od 14 opština koje smo označili kao žarišta masovne emigracije, njih 13 imaju u poljoprivredi više od 70% stanovništva ili, gledano iz drugog ugla, više od polovine (55%) svih opština sa ovim procentom poljoprivrednog stanovništva je zahvatila masovna emigracija.

Sasvim je očigledno da ove opštine industrijalizacija i urbanizacija gotovo da nisu značajno dodirnule. Sela se ne nalaze pored većih industrijskih mesta niti su opštinski centri izrasli u razvijenije gradske naselbine. U opštinama su vanpoljoprivredne delatnosti ostale nerazvijene. To pokazuje i vrlo niska stopa zaposlenosti koja je za 2—4 puta niža od republičkog proseka. Industrija se ne začinje tako da zaposleno ljudstvo većinom radi u vanpreizvodnim delatnostima (društvene, državne, kulturne i komunalne delatnosti). Društveni sektor privrede je ostao potpuno nerazvijen, ne samo u opštinama nego i u njihovoj bližjoj okolini, te nije sposoban da prihvati i da zapošljava viškove radne snage iz poljoprivrede, seoskog zanatstva i drugih tradicionalnih delatnosti. Stanovništvo je moralo da ostane tamo gde se našlo (tj. najviše u poljoprivredi), jer nije imalo pogodan socio-ekonomski prostor za transfer.

EKONOMSKA PRENASELJENOST

Većini procenat stanovništva u poljoprivredi čak i u razvijenijim selima prouzrokuje njegovu tzv. ekonomsku prenaseljenost. To se u krajnje oštrm obliku ispoljava u krajevima koji su pasivni, gde su prinosi vrlo niski. Kolika je prenaseljenost to pokazuju podaci o broju poljoprivrednog življa koje se isdržava na jednom hektaru zemlje (videti tabele u prilogu). Izuzev dva opštine (Srbac i Kupres) u svim drugim opštinama od rada na jednom hektaru neplodne zemlje isdržavanje oborbeđuje od 1,0 do 3,0 stanovnika. Mala površina obradive

(izuzev četiri) prosečni prinosi ovih kultura su za 2-3 puta niži i od onako niskog republičkog proseka.

Mali posedi i krajnje niski prinosi moraju adekvatno da se odnose i na dohodak seljaka od poljoprivrede. Taj dohodak po jednom poljoprivrednom stanovniku je samo u dve opštine neznatno više od republičkog proseka. Pa i u ovim opštinama seljak ima dohodak po članu domaćinstva za 2-4 puta manji od slovenskog i vojvođanskog ili za 2-3 puta niži od hrvatskog i arbijskog seljaka. Više je nego jasno kolika može da bude potrošačka i reproduktivna moć seljaka u ovim opštinama, kada se zna da je njegov dohodak per capita od 1.000 do 1500 dinara godišnje. O njegovoj potrošačkoj moći govore i podaci o prometu na malo u ovim opštinama: samo jedna (Livno) ima više od republičkog proseka (3.200 dinara po stanovniku), dok većina drugih imaju upola niži promet.

Samim tim što je većina posmatranih opština sa 60% i više stanovništva u poljoprivredi, to su i mogućnosti seljaka da prihode ubira i van poljoprivrede vrlo mali: samo u četiri opštine nalazi se veći broj domaćinstava sa prihodima istovremeno iz poljoprivrede i iz drugih delatnosti, dok u svim ostalim seljaštvo uglavnom nema vanpoljoprivrednih prihoda. To je posledica kako niske stope zaposlenosti tako i nedostatka drugih delatnosti bilo u sedištu opštine ili u bližim urbanoindustrijskim mestima. Industrijska zaposlenost je veoma malo razvijena: ona obuhvata 2,5-11% aktivnog stanovništva u opštinama. A to su uglavnom manja preduzeća i složenije radionice. Ona ne mogu da zaposle ni aktivno stanovništvo izvan poljoprivrede, a koje je naseljeno uglavnom u opštinskim centrima, tako da mesta za transfer seoske omladine, praktično, nema u ovim delatnostima.

Koliko su vanpoljoprivredne delatnosti slabo razvijene pokazuje i ostvareni narodni dohodak po stanovniku. Prvo, on je isto tako, po pravilu, niži od republičkog proseka (izuzetak je Livno). Drugo, narodni dohodak od 1.400-3.600 d. po stanovniku je, apsolutno i relativno, vrlo nizak bilo da se upoređuje sa dohotkom u drugim opštinama republike, a još više kada se upoređuje sa opštinama izvan republike, a koje su im slične po ekonomskoj strukturi stanovništva.

Sintetički izraz pominjanih podataka reljefno ocrtava globalni položaj seljaštva, pa i ostalog stanovništva, u ovim opštinama. Siromaštvo seljaka, kao i siromaštvo prostora u kome se njegova ekonomija odvija, tako je rasprostranjeno da je suviše očekivati čak i značajniju društvenu diferencijaciju u ovim krajevima, izuzev ekstremnih slučajeva.

EMIGRIRANJE KAO IZLAZ IZ EKONOMSKEG POLOŽAJA

Sezonske migracije su u ovim krajevima bile redovita pojava i ranije. Nemajući potrebne uslove za ekonomsko privređivanje sezonski su odlazili na sezonske radove bilo na poljoprivredna dobra u Vojvodini i Slavoniji ili su tražili rada u gradovima i na radnjama u republici, a još više izvan nje. Jedan dio stanovništva je već rano počeo da odlazi i van granica zemlje. Pošto je veliki broj ljudi već tražio rad u zemlji, postavlja se pitanje kako to da se nisu mogli da nastane u nekim mestima, nego je sezonski rad u zemlji vrlo brzo zamenjen inostranom pečalbotom. Pre nego što bi se odgovor dao, treba imati u vidu da su potraživaoci posla najvećim delom iz brojčano velikih porodica te, pored minimalnih prihoda iz poljoprivrede, ni osrednje zarade u zemlji ne bi mogle da podmire nužne potrošačke potrebe ovih porodica. S druge strane, nizak obrazovni nivo seljaka nije na našem tržištu rada mogao da bude konjunkturan jer je ponuda nekvalifikovanog rada daleko iznad potreba naše privrede koja već sada u svojoj strukturi zaposlenosti ima višak nekvalifikovanih radnika.

Nemajući prilike da u zemlji nađe posao i potrebnu zaradu, odlazak u inostranstvo je bio nužno rešenje za ove ljude. I kada se pogleda ko je otišao na rad u inostranstvo, očigledno je, prvo, da je veliki broj njih bez pune osnovne škole (70—85%), drugo, da je najviše otišlo muško aktivno stanovništvo, a posebno ono iz poljoprivrede (80—90%). Izdržavana lica iz industrijskih mesta su se u emigraciji uglavnom reaktivirala, ali iz sela ovih opština ona su retko odlazila na rad izvan zemlje; najčešće je odlazio seljak samohranilac, a ređe je vodio ženu ili radnosposobno dete. Tamo gde je u domaćinstvima mnogo radno neaktivnog stanovništva, tu žena ne može da bude odsutna.

Imajući u vidu ne samo broj nego i obeležja otišlih na rad, lako se mogu uočiti sve posledice masovne emigracije. Podatak da je od 17% do 41% aktivnog stanovništva opština na inostranom radu, veoma je značajan jer ukazuje na veličinu odliva »ljudskog kapitala«. Ali pošto pojednako ne idu sve starosne i ekonomske kategorije nego više odlaze mlađa i srednjovečna lica, to se dobija još reljefnija slika o posledicama emigriranja kada se analiza zaustavi na toj tački. Tada se vidi da se aktivno stanovništvo iz poljoprivrede, staro 20—45 godina, smanjilo u ovim opštinama za jednu četvrtinu do dve trećine. Ima dosta opština u kojima se u inostranstvu našao svaki drugi aktivni poljoprivrednik ovog starosnog doba, ali ima i opština gde je ostalo svako treće lice ovog uzrasta. Pošto znamo da emigraciju čine uglavnom muškarci stari 20—45 godina, onda se, na osnovu procene, dolazi do podatka da ima opština u čijim je selima ostao tek svaki deveti muškarac ovog doba (Duvno i Lивно), odnosno svaki četvrti ili treći (Čitluk, Po-

niže i dr.) A pošto emigracija nije podjednako intenzivna u svim selima, to se nalazi veliki broj sela u kojima je vrlo teško naći muško lice između 20 i 45 godina. Šta to znači, nije lako objasniti.

Kod nas razmišljanja o posledicama emigracije uglavnom počinju sa interpretacijom stope emigracije. Tamo gde ona nije ekološki visoka, i ne smatra se da mogu nastati ozbiljnije posledice. Često se čuje, Na primer, nije mali broj opština u kojima stope emigracije nije mogo visoka, ali kada se pride diferencijalnoj analizi, vidi se da u većini sela polovina muškaraca doba 20—45 godina nije više u zemlji. Podaci u priloženoj tabeli sasvim rešljivo pokazuju u kojoj je meri došlo do razređivanja generacijskih grupa. Ukratko, onaj deo muške radne snage koji je nosilac svake ekonomske delatnosti je praktično gotovo nestao iz ovih sela. Njihove proizvodne funkcije preuzeli su manje sposobni (čena, stariji muškarci i dečaci).

Iz mnogih opština u emigraciju je otišlo dobrim delom nepismena i polupismeno stanovništvo. U nekima je svaki treći ili peti emigrant bez 4 razreda osnovne škole. Pošto su to većinom mladi ljudi, može se pretpostaviti koliko su male njihove šanse za zapošljavanje u zemlji i onda kada se budu vratili iz inostranstva.

Odsustvo većeg broja vitalnog življa nesumnjivo da će uticati na populaciona kretanja u ovim krajevima. A ne treba gledati samo demografske posledice koje nosi masovna emigracija. Svakako da su važnije one društvene prirode. Ako je iz ovih područja makar i privremeno odsutna osnovna masa vitalnog (biopsihički i društveno) stanevništva, onda to mora da se odrazi kako na sadašnje pravce razvoja tako i na buduće. Populaciona ispražnjenost znači i odsustvo glavnih aktera razvoja. Poremećena populaciona ravnoteža bitno smanjuje sposobnost ljudskih zajednica da se organizuju, da prihvataju promene i da uspešno učestvuju u razvoju svojih područja. Tada se naselja i domaćinstva nalaze u jednom neprirodnom stanju kada su njihove kolektivne, društvene, i proizvodne funkcije najvećim delom narušene. I dok na jednoj strani masovna emigracija popravlja primarni ekonomski položaj većine domaćinstava i podstiče kulturne promene u svojim sredinama, dokle ona na drugoj strani ostavlja naseobinske zajednice izvan tokova razvoja koji se svojom logikom odvijaju u celom društvu. Prirodno, poluprazna sela nemaju ljudski potencijal koji može da ih uključuje u tekući razvoj. To još ne bi trebalo da predstavlja opasnu barijeru razvoja kada bi masovno odsustvo ljudi bilo kratkovremeno. Ali ono traje već više godina i nema izgleda da će se brzo završiti. Ovi krajevi nisu počeli da se raseljavaju, pa da, se njihovi žitelji uključuju u nove zajednice gde bi se nastavila njihova socijalizacija. Mi još nikom u stanju da predvidimo sve posledice koje proizvodi privremeni populacioni vakuum.

TABELARNI PRILOGI

TABELA 1.

SR BiH i opštine	Stopa prihod. povrat. stanov.	Indeks stanovšt. (1961 = 100)	litr) ž. u domaćinstvu	% poljopriv. stanovništva	Obradiva površina na 1.000 litr. sa poljopr. (u ha)	Bir. poljopr. stanov. na 1 ha obradive površine	% industrij. stanov. u poj. stanov.	% stanov. na površini do 3 ha	Hamul. dohod. per capita u 1971. (u 000 din)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
SR BiH	1,4	114	4,4	40	1,6	1,3	52,8	47,4	3,5
Cazin	2,7	131	5,4	62	1,4	1,6	57,2	55,5	1,4
Čitluk	0,8	108	5,7	75	0,6	3,3	50,9	67,9	1,8
Duvno	1,7	100	5,0	82	1,3	1,9	55,0	61,2	2,1
G. Vakuf	2,1	130	5,6	43	1,7	1,6	63,8	62,8	2,8
Grude	1,0	101	5,4	81	0,6	3,6	54,1	77,5	2,1
Kupres	1,0	97	5,4	60	1,9	1,2	56,6	35,9	3,5
Likača	1,1	110	5,6	57	0,5	3,9	62,5	62,5	2,9
Livno	1,5	105	5,3	87	0,9	2,6	55,6	59,3	3,6
Ljubuški	1,0	106	4,9	72	0,7	3,2	56,6	81,4	1,9
Očjak	1,3	116	4,4	74	1,5	1,6	59,3	60,1	3,2
Orašje	1,4	119	4,5	78	1,4	1,8	56,0	58,2	2,9
Posušje	1,8	107	5,9	72	0,9	2,7	57,1	55,7	2,3
Prozor	2,4	104	5,8	72	0,7	3,5	61,2	43,1	2,6
Srbac	1,1	98	4,0	50	1,8	1,1	47,1	41,9	3,5

Napomena: Za kol. 6 i 7: Pod obradivom površinom obuhvaćene su samo oranice, bašte i vinogradi. Podaci se odnose na 1971. godinu.

Tabela 4

Mjesto	1960. godine					1965. godine		
	1	2	3	4	5	6	7	8
SB BiH	3,0	45,0	3,7	4,8	16,3	53,1	19,4	18,7
Čašča	1,1	13,1	0,3	16,4	25,1	49,3	19,3	20,2
Čitluk	0,9	12,9	13,3	30,0	47,3	60,7	3,4	40,6
Duvno	0,8	10,4	16,3	41,1	65,9	69,8	21,1	33,3
G. Vahovi	1,3	27,5	2,3	31,9	39,3	74,3	29,4	39,8
Gruda	1,2	8,9	12,2	39,4	44,3	52,3	10,4	29,4
Kupres	1,4	14,4	2,4	32,9	37,4	55,1	34,3	34,4
Ljubica	2,3	31,9	11,3	31,9	49,4	64,8	11,1	39,4
Livno	0,6	20,6	14,3	35,3	64,3	68,3	29,3	41,3
Ljubuški	1,9	16,7	10,2	34,1	32,4	44,2	18,6	30,3
Odžak	1,6	20,4	6,6	17,1	30,1	33,3	38,6	36,2
Orašje	1,8	18,1	7,8	19,3	30,4	39,7	16,7	24,6
Posušje	1,3	12,9	18,3	35,1	38,6	49,3	31,3	37,1
Prozor	1,5	16,1	3,3	34,3	41,3	48,3	35,3	30,2
Široki	1,4	17,3	8,7	10,6	28,4	33,3	18,7	31,4

Napomena: Podaci u kolonama 6-7. predstavljaju preračunane podatke.